

Галина Наєнко

Лодзь, Лодзький Університет

Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ РЕДАКЦІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

КРИЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА¹

East Slavic Redaction of Church Slavonic

through the prism of Ukrainian Linguistics

ABSTRACT: The article offers a survey of works of the Ukrainian linguists in the field of Church Slavonic, in particular its Ukrainian recension. While applying the historiographic approach, the author focuses on various publications and the study of the language of some records and their authors, and the reconstruction of orthoepy. The article also discusses some controversial questions of the interrelation between the Ukrainian (southern) and the Great Russian (northern) redaction of the Church Slavonic language from the second half of the 17th century onward. The author also highlights changes in the methodological principles and argues that, despite the use of sociolinguistic and cognitive methods along with the traditional structural and functional approach, the current discourse in Ukrainian linguistics does not appear complete.

KEYWORDS: Slavic, Church Slavonic, history of the Ukrainian language, Ukrainian recension of Church Slavonic, history of Ukrainian linguistics

1. Вступ²

У сучасній славистиці інтерес до історії церковнослов'янської мови на різних лінгвальних територіях не вщухає³. Водночас слід констатувати, що українські лінгвістичні школи, включно з історичною, у світовому контексті відомі дуже мало. Представлений у цій статті матеріал продовжує дискусію щодо існування й

¹ This article has been written under the research project financed by the National Science Centre (Poland). Decision number: DEC-2020/39/G/HS2/01652.

² За бібліографічні поради й проникливу критику першого варіанту статті дякую проф. А.Даниленку.

³ Див., до прикладу: I.Petrov, *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk: Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV - początek XVII wieku)*, Łódź 2015; M.Jakubowicz, *Rumuńska redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego – zarys problematyki*, „LingVaria” XIV (2019), 2(28), s.197 – 207.

характеристики української редакції церковнослов'янської мови, розпочату в наших попередніх публікаціях⁴. Відповідно, структура пропонованої розвідки така. У параграфі 2 я розглядаю основні здобутки лінгвоукраїністики в царині видання пам'яток та їхнього теоретичного вивчення. Оскільки системно-структурні дослідження джерел сьогодні доповнено методами соціолінгвістики, культурології, когнітивістики, я так само подаю короткий огляд найпомітніших досліджень церковнослов'янської мови XVI – XVIII століть (див. параграф 3). У параграфі 4 я розглядаю стан вивчення орфоєпії та акцентуації. Враховуючи методи лінгвістичної історіографії, у висновках я вказую на центральні й периферійні ділянки сучасного дискурсу церковнослов'янської мови в українському мовознавстві (параграф 5).

2. Найважливіші проєкти публікацій джерел церковнослов'янської мови

Тут я перелічую послідовність і результати найпомітніших задумів щодо видання церковнослов'янських джерел української редакції, до яких мовознавці зверталися час від часу.

У 1920-х роках публікацією пам'яток займалася створена 1927 року при Історико-філологічному відділі ВУАН Комісія давнього українського письменства, яку очолив академік Володимир Перетц; до неї увійшли відомі архівісти, історики мови й літератури Олександр Назаревський, Микола Гудзій, Наталя Кістяківська, Володимир Розов та ін. Для публікування давніх текстів засновано спеціальну серію «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (інша назва «Пам'ятки давнього письменства»), що виходила як додаток до періодичного видання «Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН». Із церковнослов'янських у серії опубліковано такі томи: С. Богуславський «Українсько-руські пам'ятки XI — XVIII ст. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти)» (Київ, 1928); І. Єрьомін «Твори Кирила Туровського» (Київ, 1929); Д. Абрамович «Києво-Печерський патерик. Вступ. Текст. Примітки» (Київ, 1931). Після

⁴ Г.Наєнко, *Український складник мовотворчості Симона Тодорського*, "Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки" 2019, в. 50, с.120 – 126, Г.Наєнко, *Переводи Симона Тодорського и церковнославянский язык в философском дискурсе Украины XVII – XVIII веков*, [in:] *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages. Studia etymologica Brunensia* 25, Praha, 2021, р. 153 – 16, Г.Наєнко, *Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики* (подано до друку).

розгрому української інтелігенції, арешту й смерті В.Перетца комісія була ліквідована, джерелознавчі публікації припинилися.⁵

В середині ХХ століття едицією джерел займалися переважно дослідники в діаспорі. Непересічне значення має праця Олексі Горбача, котрий власним коштом здійснив факсимільні перевидання низки мовознавчих пам'яток, зокрема словників Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, рукописного «Лексикону латино-слов'янського» Івана Максимовича (1718 – 1724). Аналіз граматичної літератури, узагальнювальні праці з історії риторики були спрямовані саме на вивчення української церковнослов'янської мови. Наприклад, аналізуючи мовну тканину словника Івана Максимовича, він вказав на його джерела польського й українського походження, чим пояснив нагромадження в рядах відповідників не тільки виразних церковнослов'янізмів, але й польських, українських слів, та лексики, що була спільним фондом обох літературних мов попередньої епохи. О.Горбач підкреслив, що особливо їх багато серед природничої номенклатури: назви рослин, тварин, мінералів, речовин. Сам Максимович свідомо про це заявляв у передмові, відзначаючи труднощі в пошуку перекладу: якщо у попередників він його не знаходив, то “тымъ толкованіе по моему прилагахъ разсужденію, аще не по словенску, то поне по Руску якоже реченій своїхъ великая или малая Россія употребляеть”⁶.

В академічному українському Інституті мовознавства у 1961 році розпочато серію «Пам'ятки української мови», першим чи не випадково для цього обрали підготовлений Василем Німчуком «Лексикон славенороссый» Памва Беринди 1627 р. : існування української мови в XVII столітті не здавалося загрозою радянським науковим концепціям. У цій серії опубліковано понад сорок томів, але із власне церковнослов'янських джерел української редакції назвемо лише такі (також в опрацюванні В.Німчука): «Лексис» Лаврентія Зизанія і «Синоніма славеноросская» (1964), Граматика Мелетія Смотрицького (1979) і «Граммати́ка словенская» Лаврентія Зизанія (1980), трактат «О осьмихъ частехъ слова» (1988), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського (1973), «Буквар І. Федорова 1574 р.» (1975).

⁵ Н. Пуряєва, *Історико-лінгвістичне дослідження української мови: основні напрямки*, «Українська мова» 2018, № 4, с. 57.

⁶ О.Горбач, *Вплив Кнапіюсового “Тезавруса” на Максимовичів латино-слов'янський Лексикон*, [у:] О.Горбач, *Зібрані статті*, Т.VIII, Мюнхен 1997, с. 79-80.

У 1990-х роках В.Німчук доклад великих зусиль до вивчення саме релігійних джерел і відродження інтересу до мови релігії як об'єкта мовознавчих, культурознавчих студій. Як підкреслює Наталя Пуряєва, у його концепції едиційна практика також отримала теоретичне підґрунтя, адже в спеціальних «Правилах видання» (1995 р.) він уперше представив едиційне джерелознавство як скоординовану систему методів і прийомів, підпорядкованих конкретним завданням публікації, розробив метамову галузі (саме йому належить термін «метаграфія»), систематизував і уточнив її термінологічний апарат, визначив різновиди джерел для відтворення та типологію едиційних прийомів⁷.

Розбудові історико-лінгвістичної школи сприяла спільна діяльність В.Німчука і його учнів: Юрія Осінчука, Віктора Мойсієнка, Наталі Пуряєвої, з якими він опрацював і видав «Євсевієве Євангеліє 1283 року» (2001), «Добрилове Євангеліє 1164 року» (2012), «Буцацьке Євангеліє XII — XIII ст.» (2017)⁸. Взірцевим для історико-діалектологічних реконструкцій є аналіз мови Євсейового євангелія, його переписувач, як установив В.Німчук, був носієм наддністрянського діалекту родом із Галича (можливо з Холма)⁹.

Характерно, що російські лінгвісти схильні до критики українських публікацій. Наприклад, у передмові до московського перевидання граматик Л.Зизанія й М.Смотрицького автори заперечують В.Німчуку, який визначив закінчення *–мо* для дієслів 1 ос. мн. як діалектне, називаючи його нормативним для «південно-західноруського ізводу»¹⁰; насправді суперечностей у цих визначеннях не існує, оскільки діалектна форма якраз і може визначати норму редакції.

Фінансування цього напрямку в академічному середовищі досить тривалий час було відсутнє, тож низка видань з'явилися лише завдяки благодійним внескам меценатів, як от тритомне видання «Лѣкарство на ѿспалый умысль чоловічій» Дем'яна

⁷ В.Німчук, *Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською мовою української редакції. Частина I. Проект*, Київ 1995, Н.Пуряєва, *Українське лінгвістичне едиційне джерелознавство*, «Українська мова» 2019, № 2, с.101.

⁸ Н.Пуряєва, *Історико-лінгвістичні дослідження...* с.61.

⁹ В.Німчук, *Євсевієве євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови*, [у:] В.В.Німчук, *Євсевієве євангеліє 1283 року: наукове видання*, Київ 2001, с.38.

¹⁰ Е. А. Кузьминова, М. Л. Ремнева, *Предисловие*, [в:] *Граматики Лаврентия Зизаня и Мелетия Смотрицкого* / сост., подг. текста, науч. коммент. и указатели Е. А. Кузьминовой; предисл. Е. А. Кузьминовой, М. Л. Ремневой, Москва 2000, с. 18. Про походження закінчення в українській мові див.: G.Y.Shevelov, *Jesmi 'I am' and same verbal ending in Slavic*, [in:] «Papers on Slavic Philology 1. In honor of James Ferrell», Ann Arbor 1977, p.249 – 257.

Наливайка 1607 р. (факсиміле, метаграфований текст та дослідження)¹¹, або тритомне видання творів Інокентія Гізеля: переклад, факсиміле трактату «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.) та філософсько-історичні праці, на жаль, без лінгвістичного аналізу¹².

Потужний результат має проєкт «Повертаємо в Україну книжкову спадщину», що його здійснює видавництво «Горобець» за підтримки Українського Культурного Фонду¹³. Факсимільні видань пам'яток, які нині знаходяться за межами України, публікують у супроводі з дослідженнями палеографів, мовознавців, археологів. Донині недоступні для прочитання українськими вченими, ці джерела тепер дали низку відкриттів щодо їх походження, хронології й увиразнення ознак української редакції церковнослов'янської мови.

Відшукуючи протографи Лавришівського євангелія, В.Мойсієнко порівняв його з добре описаними Євсевієм євангелієм 1283 р., Буцацьким євангелієм XII – XIII ст., Добриловим євангелієм 1164 р. та іншими. Кожного разу такий новий погляд дає можливість віднайти нові факти й по-новому визначити періодизацію й датування фіксацій мовних явищ, а саме:

(1) написання ѣ на місці *о в новому закритому складі: *потѣм/по тѣм, ѡ самѣмъ* (М.в., одн. самъ), *тѣи* (М.в., одн. та);

(2) квантитативи на -дцять: *дванадцать, ѡбѣманадцать, ѡбанадцать, двоюнадцать, двѣманадцать, ѡ двоюнадцать, пѣтинадцать, єдиномунадцать*;

(3) займенникову форму *той*: *у тои днѣ*;

(4) прислівник *особы*.

Водночас В.Мойсієнко висловив і міркування щодо датування тексту : якщо прийняти кінець XIII ст., то варто зважити й на інший факт: упродовж подальших майже 100 років зазначених вище мовних рис у відомих на сьогодні вкраїнських текстах не було виявлено¹⁴.

¹¹ Г.Наєнко, «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» / Підготували до видання : В.М.Мойсієнко, Н.П.Бондар, О.Ю.Макарова, С.П.Радомська. – Житомир, 2017. – Т.1.: Факсимільне видання: [368 С.]; Т.2: Метаграфований текст. – 179 С.; Т.3: Лінгвістичне, книгознавче дослідження та покажчики. – 227 С., [в:] «Острозька давнина» 2019, вип. 6, с. 344 – 347.

¹² Інокентій Гізель, *Вибрані твори*: у 3-х т., Київ-Львів 2009 – 2012.

¹³ <https://ukrmanuscript.com>, (29.08.2022)

¹⁴ В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського євангелія*, [у:] *Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження*, Київ 2018, с.449.

Аналіз кириличної частини Реймського євангелія виявляє присутність ознак живої вимови писаря:

Рефлекси *ě, *dj, *ort-, ѣ/ь+j, дієслівні форми з редукованими фіналями, стягнені імперфектні форми та деякі ін. виразно засвідчують присутність цих рис у його мовленні. Усі виявлені руські діалектні особливості potwierджуються такими ж само зафіксованими в наступних українських київських та галицько-волинських пам'ятках XI–XIV ст., а також матеріалами з українських діалектів¹⁵.

Висновок про очевидно дуже ранній час створення пам'ятки, до часу відомих датованих Остромирового євангелія, Ізборників 1073 і 1076 рр., Архангельського євангелія випливає з того, що в ній є оригінальні написання: одноєровість, закінчення рядків на голосний та приголосний, майже цілковита відсутність йотованих, уживання діакритичних знаків. В.Мойсієнко робить висновок про те, що ці ознаки вказують на відсутність усталеної руської (чи давньоруської) редакції.¹⁶

У пильно прочитаному Віденському Октоїху В.Мойсієнко розрізняє три різночасових уривки – зіставлявані з кінцем XII століття, XIII - початку XIV століття. Він фіксує тут виразні українські ознаки:

(1) найраніші фіксації іменникових флексій -оў, -іў , властиві лише діалектам південно-західного наріччя, крім волинського та подільського;

(2) відображення процесів африкатизації в числівниках на -*дцять*: *обанадъсять*; та процесів асимілятивного подовження: *осуженя*;

(3) переходу е > а в фіналах іменників на -ъје *дхъноує сиянія*.

Засвідчені в аналізованій та інших українських пам'ятках риси дають підстави для перегляду окремих звукових явищ у славістичних студіях, зокрема «цокання» в галицько-волинських пам'ятках періоду Галицько-Волинського королівства, які в XIII–XIV ст. не можна потрактувати лише помилками писців або чужим впливом (новгородсько-псковським чи польським); відзначена й виняткова послідовність накреслення писцем Тексту III ω в новозакритому складі на місці етимологічного *о –

¹⁵ В.Мойсієнко, Кирилична частина Реймського Євангелія – важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності, [в:] *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження* : у 2 т., т.2, Київ 2019, с.89

¹⁶ Там само, с. 90.

живот, ловца, богъ , що вказує на специфічну якість звука, що витворився (чи саме витворювався?) в мовленні галичан у цій позиції¹⁷.

Термінологічний апарат цих досліджень засвідчує існування варіантів, зокрема синонімічними виявляються лексеми *руська-давньоруська-українська*: в *руській (українській)* писемній традиції, *руська редакція* церковнослов'янських пам'яток, *руська київська* розмовна стихія, усталена *давньоруська редакція* церковнослов'янської мови¹⁸. Отже, найбільші труднощі супроводжують аналіз давніших текстів, пов'язаних із давньоукраїнським періодом XI-XIII ст., щодо яких навіть сьогодні дослідники не наважуються остаточно відмовитися від термінології на основі терміна *руський*. Автори ж, які працюють у навчальному дискурсі, налаштовані більш рішуче, пропонуючи вживати термін *українська редакція церковнослов'янської мови* з огляду на сучасний стан лінгвістики¹⁹, а на нашу думку, їх можна обґрунтувати й дидактичною метою.

3. Основні напрями досліджень української редакції церковнослов'янської мови середнього періоду

Юрій Шевельов зауважив, що в умовах диглосії й навіть триглосії²⁰ мовна ситуація не сприяла появі «чистих взірців», а кожен текст є змішаним і переходовим, тож дослідник має справу з «неозорою кількістю комбінацій» мов у різних пропорціях²¹. Проте ще Павло Житецький про цю нерівномірність розподілу різномовних елементів у слов'яноноруській пізнішого періоду міркував у зв'язку з культурологічними й соціокультурними факторами:

Здебільшого вченість письменника обернено пропорційна народності його мови. Багато чого залежало й від предмету його мови: чим далі він стояв від життя, тим менше вважалося можливим говорити про нього звичайною мовою...Звідси стилістична різноманітність книжної української мови, також підтримувана

¹⁷ В.Мойсієнко, *Віденський Октоїх – пам'ятка церковнослов'янської мови української (галицько-волинської) редакції*, [в:] *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37. Дослідження : міжнародна колективна монографія; відп. ред. Л. Гнатенко = Viennese Octoechos. Codex Vindobonensis Slavicus 37. Research: international collective monograph; ed. L. Hnatenko*, Київ 2021, с.226.

¹⁸ В.Мойсієнко, *Кирилична частина...*, с. 86-90.

¹⁹ М. Скаб, *Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови*, «Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство», 204, № II (24), с.242–247.

²⁰ А. Danylenko, *The formation of New Standard Ukrainian. From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century*. «Die Welt der Slaven» 2008, № 53(1), p. 82—115.

²¹ George Y. Shevelov, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979, p.569–571. Тоді й скорочуте Шевельова G.Y. Shevelov

індивідуальністю письменника, тим чи іншим складом розуму, тими чи іншими душевними навичками та вподобаннями його²².

Отож нині вивчення церковнослов'янської мови вписане до контексту культурології, соціолінгвістики, релігієзнавства й когнітивістики.

Зміну функцій церковнослов'янської мови в середньоукраїнському періоді деякі дослідники пов'язують із впливами культури Реформації, що посилювала позиції *простой мови*:

Спроби вирватися із церковнослов'янщини, яка упродовж століть була світом і світлом богоносности, вчености й, зрештою, розуму, на свіже повітря «простой» мови натрапляли для русина на певні перешкоди. Русини не могли просто так позбутися «славенського язика», хоч від кінця XVI, особливо в XVII столітті з рухом Реформації українці чітко усвідомлювали вже принаймні инакшість свого «прироженого руського язика» від «славенського»²³.

Розвиток церковнослов'янської мови відобразився й на змінах її назви: якщо на межі XVI – XVII століть її називали *словенским/славенским* язиком, у XVIII ст., під політичним і релігійним контролем Москви новий різновид спільної літературної мови отримав назву *словенорос(с)кий*²⁴.

Можна погодитися з висновками Сальваторе дель Гаудіо, який хронологізує *слов'яноруську* другою половиною XVII ст. –XVIII ст., коли після приєднання України до Московії літературна мова мала пристосуватися до потреб нової аудиторії, поширювалася в новій державі, дещо змінивши свою лексичну структуру передовсім; це була модифікована Мелетієва церковнослов'янська, мова, позбавлена полонізмів, германізмів, так само як і елементів розмовної мови.²⁵ Оглядаючи дефініції й перелічуючи чинники створення цього варіанту літературної мови, автор лише побіжно згадав такий істотний фактор, як заборонна мовна політика Росії щодо українського варіанту церковнослов'янської мови. Штучне витворення літературної мови було одним із наслідків послідовного багатоетапного російщення, що відбувалося засобами адміністративного тиску, релігійної цензури, репресивних указів і заборон. Під кінець XVIII ст. була цілком зросійщена українська канцелярська, колишня *простая мова*, а

²² П.Житецький, *Нарис літературної історії української мови в XVII віці з додатком словника книжної української мови за рукописом XVII віку*, Львів 1941, с. 45.

²³ В.Мойсієнко, *Польська складова простомовности староукраїнського книжника*, «Slavia Orientalis» 2020, T.LXIX, № 3, s.581 – 593.

²⁴ A.Danylenko, *On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish–Lithuanian Commonwealth*, “Studia Slavica Hungarica” 2006, 51/1–2, p.104.

²⁵ S.del Gaudio, *Роль славеноросского языка в истории развития украинского и русского языков*, «Wiener Slawistischer Almanach» 2009, 64, с.13.

українська церковнослов'янська цілком витіснена зі сфер попереднього вжитку російською церковнослов'янською²⁶.

Зразком історії одного тексту стала переробка й перехід від української церковнослов'янської мови до російської у Санкт-Петербурзькому перевиданні «Синопису». Міхаель Мозер дуже детально проілюстрував, як сила українських і щиро польських ознак вирізняла синтаксу київського видання 1681 р., як при передруці 1774 р. усувалися златинізовані й сполонізовані форми лексем, типові українські графеми г й диграф кг, як поновлювалися етимологічні написання і впроваджувалися архаїчні, також і зросійщені форми.²⁷

Широкий діапазон має інтерпретація впливу української церковнослов'янської на російську мову, що часто позначають терміном *третій південнослов'янський вплив*. На думку Миколи Сергійовича Трубецького²⁸, церковнослов'янська мова північно-східної редакції в другій половині XVII ст. припинила своє існування, а її місце заступила південно-західна церковнослов'янська традиція. Олена Шимко розвиває думки російських мовознавців про повну зміну основи російської літературної мови з північно-східної на південно-західну і, як наслідок, питання про розрив книжно-писемної традиції в росіян. Можна погодитися з її міркуваннями про те, що експансія південно-західної культури стала чинником європеїзації російської культури, яка означала зміни ставлення до мови, специфіки її функціонування і розширення функцій²⁹.

Український складник у мовотворчості Симона Тодорського цікавив автора цих рядків: простеживши за специфікою графіко-орфографічних ознак надрукованого в Галле його перекладу однієї з основоположних праць пієтистів, «Четыри книги о истинном христіанствѣ» Йогана Арндта (1735), я показала тотожність цих ознак із українськими інтерферами в текстах про спасіння душі філософського дискурсу XVI-XVII ст.³⁰ Синкретичний характер нової російської літературної мови, що формувалася в XVIII ст. з істотним українським складником, переконливо

²⁶ A. Danylenko, H. Naienko, *Linguistic russification in Russia Ukraine: languages, imperial models, and policies*, "Russian Linguistics" 2019, V. 43, Issue 1, pp.27 – 30.

²⁷ М.Мозер, *Санкт-петербурзька деукраїнізація мови «Синопису»*, [у:] М.Мозер, *Причинки до історії української мови*, Вінниця 2011, с. 223 – 279.

²⁸ Н.С.Трубецкой, *К украинской проблеме*, <http://www.kulichki.com/~gumilev/TNS/tns02.htm> (10.09.2022)

²⁹ О. В. Шимко, *Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію*, «Мовознавство» 2007, № 2, с. 26–34.

³⁰ Г.М.Наенко, *Переводы Симона Тодорского ...*, р. 153 – 162.

продемонстрував М.Мозер у монографічному дослідженні про російський текст 1717 року «Юности честное зерцало»³¹. Під керівництвом В.Німчука Марина Дем'янюк описала рукописи І.Максимовича, анонімного «Лексикону латинославенського» у кандидатській праці «Українське мовознавство XVIII» ст. (2006 р.), вказавши на українські інтерфеми в них.

Методи когнітивістики застосувала Лідія Гнатюк, яка реконструювала мовну свідомість Григорія Сковороди на тлі мовної свідомості українського суспільства першої половини XVIII століття, що формувалося під впливом барокової естетики, мовного «многосвіття», на ґрунті функціональної тотожності багатьох генетично гетерогенних елементів – церковнослов'янських та українських, а з середини XVIII століття – також і під впливом російської мови. Авторка переконливо показала, що мовні погляди Г.Сковороди сформувалися під впливом староукраїнської книжної традиції, мовної концепції Києво-Могилянської академії, а мовна практика відбиває органічний зв'язок із народнорозмовними лексичними джерелами, український граматикон і орфоепію, його експерименти зі словом, пошук відповідного терміна й вербалізація макроконцептів - українську барокову традицію³².

Значення церковнослов'янських текстів у формуванні наукового дискурсу середньоукраїнського періоду я розглянула, застосувавши метод моделювання смислової структури наукового тексту. Центр наукового дискурсу формували релігійні трактати, як от полемічні, повчальні, навчальні (для шкіл), теоретико-інструктивні й популярні. У світському дискурсі поширювалися академічні (теоретичні), інструктивні, популярні, тут же сформувався й гетерогенний тип трактату. Саме він виявляється найближчим до сучасних уявлень про смислову структуру наукового тексту з рельєфним відображенням методології, і зв'язком із попереднім «старим» знанням, і підкресленням власного авторського внеску купно з рефлексією щодо пізнавального процесу, і розвинутими засобами адресації. Зразком повної смислової структури може бути передмова до «Лексикону латино-слов'янського» Івана Максимовича, що ознаменував собою перехід до модерної культури початку XVIII століття³³.

³¹ М.Мозер, *«Юности честное зерцало 1717 г»*. У истоков русского литературного языка, Münster – Wien 2020.

³² Л.П.Гнатюк, *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ 2010, с.369 – 374.

³³ Г.Наєнко, *Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й функціонально-комунікативному висвітленні*, Київ 2013.

Традиція перевидань простомовних творів у перекладі церковнослов'янською привертає увагу також і в контексті витворення української культурної ідентичності. Аналізуючи редагування «Зерцала богословії» Кирила Транквіліона, що його зазнало видання «унійною» церковнослов'янською мовою 1790 року, Йоанна Гетка окреслює культурні тенденції до знівелювання впливу польської мови на руську, водночас спрощення форми викладу та підтримки зв'язку з київською православною традицією. Хоча авторка схвально оцінює цю публікацію як опанування й освоєння церковнослов'янської в православному й унійному руському богослов'ї³⁴, назагал її прогресивний характер дуже сумнівний, оскільки слід враховувати чинники мовної політики зросійщення і фактичний занепад руської *простой мови*, на той час уже витісненої з усіх сфер вжитку.

Західні українські терени в XVIII – XX ст. перебували в складі різних держав, імперій, де українська мова була фактично міноритарною, з усіма наслідками для мови меншини. У процесах формування нової літературної мови в Західній Україні церковнослов'янська відігравала деструктивну роль³⁵.

Попри поширені твердження про лояльність мовної політики на підавстрійській Україні, всі різновиди української мови середнього періоду там фактично були витіснені з ужитку, а відтак зникли, не беручи участі в формуванні нової літературної мови³⁶.

Певно, що культурних осередків такої ваги як Києво-Печерський монастир чи Києво-Могилянська колегія на західноукраїнських землях не існувало, а габсбурзька адміністрація до сходження на трон Йосифа II на Галичину, Закарпаття й Буковину уваги не звертала. Спроба наприкінці XVIII ст. дати освіту «народною мовою» для навчання духівництва й викладів у «*Studium ruthenum*» Львівського університету з погляду національного відродження й нормалізації літературної мови були повним провалом, бо в мові тих викладів слідів народної мови не відшукати. Попри

³⁴ Й. Гетка, *Продовження чи профанація? Адаптація «Зерцала Богословії» Кирила Транквіліона-Ставровецького в друкарні почаївських василіян у XVIII ст. в контексті творення української культурної ідентичності*, [у:] *Богословський трактат Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословії» (Почаїв 1618): Факсимільне видання, транслітерація тексту і наукове дослідження*, Львів 2021, с.498 -528.

³⁵ М.П.Лесюк, *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*, Івано-Франківськ 2014, с. 696 – 700.

³⁶ J Fellerer. 2005. *Mehrsprachigkeit im galizischen Verwaltungswesen (1772 – 1914). Eine historisch-sociolinguistische Studie zum Polnischen und Ruthenischen (Ukrainischen)*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag., p.11-12,

поширення назв «русскій языкъ», «родной языкъ», «народный церковно-русскій языкъ», вже Омелян Огоновський і Іван Франко називали її мертвою церковнослов'янщиною. Пильне прочитання дає змогу констатувати, що це вже була мова, зорієнтована на великоросійську редакцію³⁷. Суспільно-мовне становище ще більше ослабло, коли й греко-католицька православна церква, що протидіяла наступу римського католицизму, здійснила анахронічний вибір на користь церковнослов'янської мови. У XVIII – першій половині XIX ст. двомовність переросла в диглосію, що мало своїм наслідком витворення «язичія». Таким «псевдотерміном» прийнято позначати щонайменше чотири типів мішаної, «гібридної» мови з церковнослов'янською основою: 1) український варіант церковнослов'янської, 2) пізню просту мову з церковнослов'янськими й російськими, 3) «славено-русинську мову» з різними домішками і 4) невідійшли попередницю нової літературної мови, основу на говірці, з впливами церковнослов'янської, польської, російської³⁸. Феномен язичія можна пояснити також як результат гібридизації, схожий до східноукраїнського суржика, - в язичії церковнослов'янська російської редакції виступала як матриця, а українські говірки південно-західного наріччя з численними іншомовними елементами як вбудована мова³⁹.

Поодиноким виокремлювалася хіба оригінальна мовна програма Михайла Лучкая, який спробував секуляризувати церковнослов'янську мову в своїй «Grammatica Slavo-Ruthena» (1830) на відміну від більшості «будителів», котрі прямували від піднесеної словеноруської до великоруської (російської) мови⁴⁰.

4. Вивчення вимови й наголошування церковнослов'янського тексту

Окремим напрямом слід вважати спроби реконструкції правил вимови церковного тексту. Це питання постає при прочитанні (а також і підготовці до друку) давнього джерела й інтерес до нього підтримується ще й тим, що виразні відмінності чинної літургійної практики у православних церквах різних патріархатів помітні навіть не фахівцям.

³⁷ М. Мозер, *Мовний світ львівського «Studium Ruthenum»*, «Ukrainica I. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury», Olomouc 2004, S.316 – 325.

³⁸ М. Мозер, *Язичіє – псевдотермін в українському мовознавстві*, [у:] М. Мозер, *Прийчини до історії української мови*, Вінниця 2011, с. 641 – 666, А. Даниленко, *The formation of New Standard Ukrainian ...*, р. 95.

³⁹ А. Даниленко, *Iazychie and Surzhyk: Mixing Languages and Identities in the Ukrainian Borderlands*, [in:] Т. Камуселла et al. (eds.), *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Border*, 2015, р. 81- 82.

⁴⁰ А. Даниленко, *Myxajlo Lučkaj — A Dissident Forerunner of Literary Rusyn?* «The Slavonic and East European Review», 2009 № 87, 2, с. 225–226.

Судячи з кількості праць, загалом для дослідників цей процес реконструкції вимови дуже захопливий, попри те, що припущення щодо часу й характеру вимови надто гіпотетичні⁴¹.

Іван Огієнко сформулював правила орфоєпії церковних текстів, закріпивши їх у наказі міністра віросповідання 1919 року, а згодом розвинув у низці статей про реконструкцію давньої вимови⁴². Виклад правил субституції віднаходимо і в «Граматичі української мови» Василя Сімовича: оскільки кожен народ читає церковні книги по-своєму, то й українці мають читати так, як це було до кінця XVIII віку: з-українська⁴³.

Цю наукову традицію продовжив В.Німчук, який у коментарі до публікації «Лексикону» П. Беринди показав, як вимова церковнослов'янських слів пристосовувалася до артикуляційної бази читачів; до прикладу спочатку в реєстрі йде *твердь*, а за ним відразу *тверъжа* (тобто *твержа*, згідно з вимовою), а також українські інтерфедеми в реєстрових словах: *язичок*; *зибаюся*; *трибухъ*; *бл[а]годару*; *оскорбляю*⁴⁴.

Усталеним є переконання про авторитет київської (власне східнослов'янської) орфоєпії, що була взірцевою для всіх територій Київської Русі й трималася стійко в богослужбі з кінця X аж до XVI століття. Ганна Куземська, вважаючи цю вимову близькою до сучасної рідної мови, наводить такі форми, витоки яких можна засвідчити в найдавніших писемних джерелах:

- (1) закінчення –ть у 3 особі дієслів: *любитьъ, прийдутьъ*,
- (2) м'якість кінцевого [ц']: *Отець, вінець*,
- (3) тверда вимова приголосних перед и: *паки, Луки, грѣхи, Христос*,
- (4) форми *тобі*, *собі* тощо⁴⁵.

⁴¹ G.Y.Shevelov, *A Historical Phonology...*, p.432-433.

⁴² М.Скаб, *Церковнослов'янська мова...*с.136 – 137.

⁴³ В.Сімович, *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*, Київ – Ляйпціг 1921, с.89 – 94.

⁴⁴ В.Німчук, *Памво Беринда і його "Лексіконъ славеноросскій и именъ тлкъваніе"*, [у:] *Лексикон словеноросскій Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука*, Київ, 1961, с. V – XXXVI.

⁴⁵ Г.Куземська, *Якою мовою молилася давня Україна: : Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів*, Київ, 2012,с. 8 - 10.

Правила вимови окремих літер і слів дуже детально перелічені й визначені, вони займають від буквально кількох сторінок у В.Сімовича й до кількох десятків у Г.Куземської й підручнику Марії Скаб⁴⁶.

Спостереження за вимовою в різних регіонах і в різних концесіях дає підстави зробити висновок про існування двох підредакцій нової української церковнослов'янської мови: *західної і східної*, зорієнтованих на орфоепію південно-західних і південно-східних говірок одночасно (І.Огієнко, В.Німчук), або навіть трьох, включно з *карпатською, закарпатською чи підкарпатською*, яка характеризується вимовою закарпатської групи говорів української мови (В.Німчук, Михайло Штець)⁴⁷.

Вивчення давньої акцентуації в українському мовознавстві також викликає зацікавлення дослідників. І.Огієнку належить опис специфіки наголосу Службника 1604 року, що вийшов у Стратинській друкарні, і московського Службника 1656 року. Він виразно проілюстрував істотні відмінності між ними й прийшов до висновку, що українські друки (а Службник двічі видавався також і в Києві у 1620 і 1629 роках) у наголосах відтворюють українську акцентну систему, а саме: переважно кореневий наголос у іменних частинах мови (у російській – на закінчення), наголошений суфікс у дієсловах на *-ати, -ити, -овати* (у російській – на корінь), послідовно наголошений суфікс *-енн* у дієприкметниках (у російській – на корені або попередньому складі суфікса):

Службник 1604 року	Службник 1656 року
беза́коніє	беззако́ніє
бы́тіє	быті́є
гла́ва	глава́
дне́вный	дневны́й
ше́стый	шесты́й
глагола́ти	глаго́лати
ше́ствовати	ше́ствовати
слави́ти	сла́вити ⁴⁸

⁴⁶ Г.Куземська, *Якою мовою...*, с. 22 – 45, М.Скаб, *Церковнослов'янська мова...*, с.135 – 143.

⁴⁷ М.Скаб, *Церковнослов'янська мова...*, с. 144 – 145.

⁴⁸ Л.Гнатюк, *Акцентуаційні особливості української редакції церковнослов'янської мови та їх відображення в текстах Г.Сковороди і Т.Шевченка*, «Українське мовознавство» 2017, № 1 (47) 2017, с.6 – 9.

Дмитро Чижевський твердив, що діакритичні знаки в рукописах Григорія Сковороди відображають вимову українських південно-східних говірок. Л.Гнатюк наводить такі приклади як із його цитат Святого Письма, так і з текстів поза цитатами: *гла́ву, язы́ков, грóбы, зéрно, в двóры, лишéнны, наполнённы, сотворéнна, создáнного, украшённы́й, невеще́ственныи, огнённый, земле́нныи*. Архаїчні кореневі наголоси зберігав у своїй поезії також і Тарас Шевченко: «на всіх *язы́ках* все мовчить», «Святої правди голос *но́вий*», «На *похилённому* хресті», «з *незцілённим* в дорогу рушали» та ін. За висновками Л.Гнатюк, акцентна система української редакції церковнослов'янської мови була складником мовної свідомості і Григорія Сковороди, і Тараса Шевченка⁴⁹.

До поля зору науковців потрапляли також Граматика Смотрицького і її перевидання 1648 р.⁵⁰, Апостол львівського (1574) й московського (1564) видання⁵¹. Скажімо, Сергій Пономаренко показав, що видавці дотримувалися прямофонетичної стратегії, тобто орієнтувалися на реальну вимову – староукраїнську в львівському виданні Апостола, староросійську в московському⁵².

5. Висновки

Як засвідчує запропонований огляд, найавторитетніші українські дослідники переконані, що українська редакція церковнослов'янської мови існує від часу постання писемності в Київській Русі.

Найважливішими результатами дослідження української редакції церковнослов'янської мови нині є рідкісні публікації пам'яток із науковим опрацюванням, нечисленні, переважно дисертаційні дослідження, реконструкція орфоепічних норм (див. параграфи 2, 3, 4).

Як впливає з аналізу едиційної практики в параграфі 2, у визначенні редакцій лінгвісти орієнтуються на характеристики фонетико-орфографічних і орфоепічних рис, але єдиної матриці опису сукупності необхідних, регулярних або статистично значущих ознак редакцій поки що не запропоновано. Кожне нове прочитання навіть

⁴⁹ Там само, с. 11 – 13.

⁵⁰ І.Гальчук, *Наголос Граматики М.Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи*, «Мовознавство» 2008, № 4-5, с.79 – 91.

⁵¹ С.Пономаренко, *Акцентні відмінності коротких прикметників у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.*, «Українська мова» 2012, № 4, с. 89-99.

⁵² С. Пономаренко, *Акцентні відмінності іменників чоловічого роду у львівському виданні "Апостола" 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.*, «Мовознавство» 2011, № 3, с.76.

добре знаного джерела збагачує емпіричну базу відомостями про засвідчені ним українські діалектні ознаки.

Як впливає з параграфу 3, при дослідженні церковнослов'янщини XVI-XVIII століть окремішність української редакції не потребує доведення. Саме тому традиційні структурно-функціональні описи, що їх застосовують до текстів києворуського періоду, тут поєднуються з елементами когнітивно-комунікативних і соціологічних студій, апробацією понять *мовна особистість*, *мовна свідомість*, *реконструкція дискурсу*, *case study* тощо. Дискутивними залишаються питання ролі церковнослов'янської мови та її різновидів у різних політико-культурних регіонах України у процесах формування нового літературного стандарту XIX – XX століття.

Очевидно, на детальніший огляд заслуговують спроби лексикографії, методичні праці з церковнослов'янської мови, сучасна українська теолінгвістика і студії з нової церковнослов'янської мови. Але це теми для подальших розвідок у цій ділянці.

References

Danylenko A., *Iazychie and Surzhyk: Mixing Languages and Identities in the Ukrainian Borderlands*, [in:] T. Kamusella et al. (eds.), *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Border*, 2015.

Danylenko A., *Myxajlo Lučkaj — A Dissident Forerunner of Literary Rusyn?*, «The Slavonic and East European Review», 2009 № 87, 2.

Danylenko A., *On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish–Lithuanian Commonwealth*, “*Studia Slavica Hungarica*” 2006, 51/1–2.

Danylenko A., *The formation of New Standard Ukrainian. From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century*. «*Die Welt der Slaven*» 2008, № 53(1).

Danylenko A., Naienko H., *Linguistic russification in Russia Ukraine: languages, imperial models, and policies*, “*Russian Linguistics*” 2019, V. 43, I. 1.

Del Gaudio S., *Rol' slavenorosskogo yazyka v istorii razvitiya ukrainskogo i russkogo yazykov*, «*Wiener Slawistischer Almanach*» 2009, 64.

Fellerer J. 2005. *Mehrsprachigkeit im galizischen Verwaltungswesen (1772 – 1914). Eine historisch-sociolinguistische Studie zum Polnischen und Ruthenischen (Ukrainischen)*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag.

Getka Y., *Prodovzhennya chy profanatsiya? Adaptatsiya «Zertsala Bohosloviyi» Kyryla Trankviliona-Stavrovets'koho v drukarni pochayivs'kykh vasyliyan u KhVIII st. v konteksti tvorennia ukraïns'koyi kul'turnoyi identychnosti*, [u:] *Bohoslovs'kyi traktat Kyryla Trankviliona-Stavrovets'koho «Zertsalo Bohosloviyi» (Pochayiv 1618): Faksymil'ne vydannya, transliteratsiya tekstu i naukovе doslidzhennya*, L'viv 2021.

Hal'chuk I., *Naholos Hramatyky M.Smotryts'koho yak vidbyttya staroukrayins'koyi aktsentnoyi systemy*, «Movoznavstvo» 2008, № 4-5.

Hnatyuk L., *Aktsentuatsiyni osoblyvosti ukrayins'koyi redaktsiyi tserkovnoslov'yans'koyi movy ta yikh vidobrazhennya v tekstakh H.Skovorody i T.Shevchenka*, «Ukrayins'ke movoznavstvo» 2017, № 1 (47) 2017.

Hnatyuk L.P., *Movnyy fenomen Hryhoriya Skovorody v konteksti staroukrayins'koyi knyzhnoyi tradytsiyi*, Kyiv 2010.

Horbach O., *Vplyv Knapiyusovoho "Tezavrusa" na Maksymovychiv latynoslov'yans'kyy Leksykon*, [u:] O.Horbach, *Zibrani statti*, T.VIII, Myunkhen 1997Inokentiy Gizel', *Vybrani tvory: u 3-kh t.*, Kyiv-L'viv 2009 – 2012.

Kuz'minova E.A., M. L. Remneva M.L., *Predisloviye*, [v:] *Grammatiki Lavrentiya Zizaniya i Meletiya Smotritskogo / sost., podg. teksta, nauch. komment. i ukazateli E. A. Kuz'minovoy; predisl. E. A. Kuz'minovoy, M. L. Remnevoy*, Moskva 2000.

Kuzems'ka H., *Yakoyu movoyu molylasya davnya Ukrayina: Pravyla ukrayins'koyi transliteratsiyi tserkovnoslov'yans'kykh tekstiv*, Kyiv, 2012.

Lesyuk M.P., *Stanovlennya i rozvytok ukrayins'koyi literaturnoyi movy v Halychyni, Ivano-Frankivs'k* 2014.

Moysiyenko V., *Kyrylychna chastyna Reyms'koho Yevanheliya – vazhlyva pam'yatka davn'orus'koukrayins'koyi knyzhnoyi pysemnosti*, [u:] *Reyms'ke Yevanheliye. Vydannya faksymil'noho typu. Doslidzhennya : u 2 t.*, t.2, Kyiv 2019.

Moysiyenko V., *Pol's'ka skladova prostomovnosti staroukrayins'koho knyzhnyka*, «Slavia Orientalis» 2020, T. LXIX, № 3.

Moysiyenko V., *Protohrafy i mova Lavryshivs'koho yevanheliya*, [u:] *Lavryshivs'ke Yevanheliye XIV stolittya. Vydannya faksymil'noho typu. Doslidzhennya*, Kyiv 2018.

Moysiyenko V., *Videns'kyy Oktoyikh – pam'yatka tserkovnoslov'yans'koyi movy ukrayins'koyi (halyts'ko-volyns'koyi) redaktsiyi*, [u:] *Videns'kyy Oktoyikh. Codex Vindobonensis Slavicus 37 .Doslidzhennya : mizhnarodna kolektyvna monohrafiya; vidp. red. L. Hnatenko = Viennese Octoechos. Codex Vindobonensis Slavicus 37. Research: international collective monograph; ed. L. Hnatenko*, Kyiv 2021.

Mozer M. , *Movnyy svit l'vivs'koho «Studium Ruthenum»*, «Ukrainica I. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury», Olomouc 2004.

Mozer M. , *Yazychiye – psevdotermin v ukrayins'komu movoznavstvi*, [u:] M.Mozer, *Prychynky do istoriyi ukrayins'koyi movy*, Vinnytsya 2011.

Mozer M., *«Yunosti chestnoye zertsalo 1717 g». U istokov russkogo literaturnogo yazyka*, Münster – Wien 2020.

Mozer M., *Sankt-peterburz'ka deukrayinizatsiya movy «Synopsisu»*, [u:] M.Mozer, *Prychynky do istoriyi ukrayins'koyi movy*, Vinnytsya 2011.

Naienko H.M., *Perevody Simona Todorskogo i tserkovnoslavyanskiy yazyk v filosofskom diskurse Ukrainy XVII – XVIII vekov*, [in:], *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages. Studia etymologica Brunensia* 25. [Eds. Ilona Janyškova, Helena Karlikova & Vit Boček], Praha 2021.

Naienko H., «*Likarstvo na ospalyy umysl cholovichyy*» / *Pidhotuvaly do vydannya* : V.M.Moysiienko, N.P.Bondar, O.Yu.Makarova, S.P.Radoms'ka. – Zhytomyr, 2017. – T.1.: *Faksymil'ne vydannya*. : [368 S.]; T.2: *Metahrafovanyy tekst*. – 179 S.; T.3: *Linhvistychno, knyhozhnavche doslidzhennya ta pokazhchyky*. – 227 S., «Ostroz'ka davnyna» 2019, v. 6.

Naienko H., *Naukovyy tekst seredn'oukrayins'koho periodu v linhvostylistychnomu, tekstolinhvistychnomu y funktsional'no-komunikatyvnomu vysvitleni*, Kyiv 2013.

Nimchuk V. , *Yevseviyeve yevanheliye 1283 r. yak pam'yatka ukrayins'koyi movy*, [u:] V.V.Nimchuk, *Yevseviyeve yevanheliye 1283 roku: naukovye vydannya*, Kyiv 2001.

Nimchuk V., *Pamvo Berynda i yoho "Leksikonъ slavenorosskiy y umenъ tlkъvaniye"*, [u:] *Leksykon slovenoros'kyy Pamvy Beryndy. Pidhotovka tekstu i vstupna stattya V. V. Nimchuka*. Kyiv 1961.

Nimchuk V.V., *Pravyla vydannya pam'yatok, pysanykh ukrayins'koyu movoyu ta tserkovnoslov'yans'koyu movoyu ukrayins'koyi redaktsiyi*. Chastyna I.Proekt , Kyiv 1995.

Ponomarenko S., *Aktsentni vidminnosti imennykh cholovichoho rodu u l'vivs'komu vydanni "Apostola" 1574 r. porivnyano z moskovs'kym vydanniam 1564 r.*, «Movoznavstvo» 2011, № 3.

Ponomarenko S., *Aktsentni vidminnosti korotkykh prykmetnykh u l'vivs'komu vydanni Apostola 1574 r. porivnyano z moskovs'kym vydanniam 1564 r.*, «Ukrayins'ka mova» 2012, № 4.

Puryayeva N., *Istoryko-linhvistychno doslidzhennya ukrayins'koyi movy: osnovni napryamky*, «Ukrayins'ka mova» 2018, № 4.

Puryayeva N., *Ukrayins'ke linhvistychno edytsiye dzhereloznavstvo*, «Ukrayins'ka mova» 2019, № 2.

Shevelov G.Y., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979.

Shymko O.V., *Vplyv tserkovnoslov'yans'koyi movy ukrayins'koyi redaktsiyi na moskovs'ku knyzhno-pysemnu tradytsiyu*, «Movoznavstvo» 2007, № 2.

Simovych V., *Hramatyka ukrayins'koyi movy dlya samonavchannya ta v dopomohu shkil'niy nautsi*, Kyiv – Lyayptsih 1921.

Skab M.V., *Tserkovnoslov'yans'ka mova ukrayins'koyi redaktsiyi*, Chernivtsi 2020.

Skab, M. *Terminolohichni problemy tserkovnoslov'yans'koyi movy*, «Naukovi zapysky TNPU. Seriya: Movoznavstvo», 204, № II (24).

Trubetskoy N.S., K ukrainskoy probleme, <http://www.kulichki.com/~gumilev/TNS/tns02.htm> (10.09.2022)

Zhytets'kyy P., *Narys literaturnoyi istoriyi ukrayins'koyi movy v XVII vitsi z dodatkom slovnyka knyzhnoyi ukrayins'koyi movy za rukopysom XVII viku*, L'viv 1941.

